

Musa han

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy şahslar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Musa han

Annatagan NURGELDIÝEW

► MUSA HAN

Günbatar ýomutlaryň we Eýranyň Türkmensährasynyň içinde iň meşhur hanlaryň biridir. Ol XVIII asyryň ikinji ýarymynda ýaşap geçipdir. Atasy Öwez handyr. Dädesine Nazar sümme, ejesine Näzigül diýilýär eken. Ejesine "gojuk ýa-da pezze taýpaayndan bolmaly" diýen iki maglumat bar.

Etrek etraplarynda doglupdyr. Ol atasy Öwez han ýaly, parasatly, dilewar, sahy hem-de göwresi uly kişi eken. Jedelli meseleleri gylyçdyr tüpeň bilen däl-de, parahatçylykly ýol bilen çözmeğiň tarapdary bolupdyr. Onuň döwründe golastyndaky ilat ýazylyp-ýaýrapdyr. Muny Türkmensährada şu günlerem aýdylýan goşgy bendi tassyklaýarlar:

Musa handyr hanymyz,
Ak tüwüdir nanymyz.
Ol han bolaly bäri,
Başna gitdi malymyz.

Soňky setirler şol mahallar ogry-jümriniň az bolanlygyny-da aňladýar. Ýogsam, ylaýta-da, geçmişde mal-gara başyna, ýagny çopansyz erkin gezdirilmeyär. Bu Musa hanyň aýratyn nygtamaly ugurtapyjylygydyr.

Musa han günbatar ýomutlaryň akatabaýynyň uzynagynyň sakawy taýpasyn dan bolupdyr. Onuň ýiti akylyny, synçylygyny durmuşda köp synap görüpdirler. Bir gezek nökerleri bilen gelýärkä göçülen ýurduň yzlarynyň üstünden barýar.

Ýüzbaşy:

- Han aga, bi ýurt haýsy taýpanyňky? – diýip soraýar.
- Gögüñki. Sebäbi bi taýpa öýlerini tertipsiz gurýar. Bitertip

yzlar hanyň aýdanlarynyň doğrulgynyň şeksizligini aňladýar. Gidiberýäeler. Ikinji göçülen ýurduň üstünden gelýärler. Başky sowaly gaýtalaýarlar:

- Han aga, bi ýurt haýsy taýpanyňky?
- Sakawy. Görýäñizmi çakyr süňkleri. Nyşana alyp, ~ atypdyrlar. Diýmek, türgenleşipdirler. Bi taýpa awçy hem-de batyrdyr.

Göçülen üçünji ýurduň üstünden barýarlar:

- Bi?..
- Hebipli. At tezegini dörüp görün. İçinden arpa tapmarsyňz. Sagtaçan-gysganj rakdyr bi garyndaşlarymuz.

Ýolda ýene ençeme göçülen ýurtta galan yzlar boýunça taýpalara-da baha berdirýärler.

Musa hanyň döwründe goňsuçylykdaky japarbaýlaryń ýer-araçägi Gürgen derýasynyň olumy ~ Akbagyr eken. Şonuň gündogar tarapy akatabaýyňky, günortadan Hazar deňzine çenli-de japarbaýyňky. Ekin ekmäge, mal bakmaga akatabaýyň ýeri giň bolupdyr. Japarbaýlara bolsa darlyk edipdir. Sebäbi olaryň ýeriniň aglabasyny suw tutupdyr. Musa handan ýer sorapdyrlar. Ol bermändir. Goňşular jedelleşip, Ak patyşanyň Çekişlerdäki pristaw naçalnigine arz bilen ýüzlenipdirler. Pristawyň naçalnigi goňşularyny kethudalaryny hem-de Musa hany çagyryar. Pristaw naçalnigi:

- Musa han, bularyň aýdýany dogrumy? – diýip soraýar.

Hanyň jogaby nagt bolýar:

– Dogry. Japarbaýlar biziň öz doganymyz. Olara bolmasyn etmek niýetim ýok. Ýone akatabaýyň ýerini bölmek mümkün däl. Japarbaý garyndaşlar bölek ýer talap etmesinler. Hazary bütinleyý maňa bersinler. Menem olara tutuşlygyna akatabaýyň ýerini bereýin. Garyndaşlar düşünenoklar. Deňziň düri, balygy ekleýär-ä uly halky...

Paýhas eleginden geçirirensoňlar japarbaýlar jedelden el çekýärler.

Musa han soñ-da, uruş-sögüş bolmaz ýaly Türkmensähradaky akatabaýlaryň ýerlerine: Akgabyr, Akgala, Akdegiş, Akýap, Akdaş... we ş.m. kimin atlar goýdurypdyr. Bu atlar biziň günlerimizde-de ýörgünli. Hatda "Musa hanyň ýaby" Inceburnuň

demirgazyk tarapynda häzirem bar.

Wagtynda akylyna aýlanan japarbaýlar gan e döküsiksiz çözelenligi üçin, Musa handan hemiše razy bolup gezipdirler. Elbetde, her döwürdw arabozar adamlar bolýar. Olar abraýly, güýçli şahsyéttere çirk ýetirmek isleýärler. Şeýle näkesler Musa han mahalynda-da bolupdyr. Musa hanyň geňesdary, arasyndan gyl geçmeyän dosty Hatam ýolma (taýpa ady -A.N.) eken. Oňa:

– Hatam, seniň Musa handan näme kem ýeriň bar? Gaýtam, dilewarrak. Özüň han bol – diýip, küşgüren taplylypdyr. Onda Hatam ýolma:

– Musa han kellesi agryp ýatanda-da, öyüne bäs atly myhman gelse, unudyp, oturyberýär, ýene-de bir bäs atly gelse sagalaýýar. Ine, şu häsiýetini başaramok. Aş-çörenkli, sahy kişi. Meniň şol sebäpli-de, han bolmak niyetim ýok – diýip jogap beripdir.

Näkesler ahyry Musa hany berk ynjjydypdyrlar. "Senden adalatly han bolmaz" diýen ýaly şerebeli, bolgusyz sözleri eşitdirmegi gurnapdyrlar. Onsoň Musa han öýkeläp, Etrek ýakasyndan Türkmensähra daýylarynyň ~ gojuklarynyň ýanyna göçüp barypdyr. Gojuklarynyň hanyna Tagan çöññe diýilýär eken. Tekepbir...

Bir gün irden turup görseler, gojuk obasynyň daşyna arpa sepilipdir. Gojuk hany bu ahwaly Musa hana aýdýar. Biraz pikirlenen Musa han:

– Duşman bar ýerinde içinde dost-da tapylýar. Bu alamat duşmanyň cozjaklygynyň mälim edýän dostuňzyň duýduryşy. Söweşe taýyn boluň.

Tagan çöññe "maňa bi ýerlerde cozjak tapylmaz" diýip Musa hanyň pähimine parhsyz garapdyr. Musa han:

– Han, duşman cozanda bilersiň. Onda giç bolar – diýip, gojuk hanyny ýene hüsgärlige çagyrypdyr. Bu gürrüň Musa hanyň ejesiniň gulagyna eşitdirilýär. Näzigül eje ogluna pent berýär:

– Oglum, bi taýda ýekesiň. Ýekäniň bolsaçaňy çykmas. Habardar bol özüň.

Herhal gojuk hany obanyň gündogar tarapyna garawul goýupdyr. Muny bilen Musa han:

– Düz ýerden duşman gelmez. Günorta tarapyňyz jeňnel. Şol tarapdan çözär. Onsoň garawuly günorta-da goýuň.

Özüne juda göwni ýetýän Tagan çöññe bu gezegem Musa hanyň pähimine gulak asmaýar. Duşman bir gije duýdansyzlykda günortadan ~ jeňnel tarapdan çözýar. Öylere ot berýärler. Oglan-uşak, aýallar eňšeşip, günbatara gaçýar. Olar ýollaryny kesýän Gürgen derýasyndan geçmeli. Aglabasyna geçmek başardýar. Ýone bir zenan ýaralanyp geçip bilmeýär. Äri üstünden gelipdir. Ony alman, gyssanmaç taşlap gidýär. Soňra Musa han gelýär. Bir atda özi, ejesi aýaly. Musa han ýeňilræk ýaralanan zenany atynyň guýrugyndan tutduryp, Gürgen derýasyňý ýalpagrak olumyndan geçiripdir. Soň bu oluma-da "Ýesir geçen" diýip at galypdyr. Günbatar ýomutlarda "ýesir" sözi "aýal, zenan" diýen manyny-da aňladýar. Häzirem bu olumy "Ýesir geçen" diýip tutýarlar. Kümmethowuzda bolanymyzda, baryp gördük. Olumy surata düşürdik. Tagan çöññäniň garawul goýan ýerine-de baryp gördük. Dogrudanam, eliň aýasy kimin tekiz meýdan. Giň düzlüğüň sakçysy şekilli häzirem bir depejik bar. Şol ganly gije bilen baglanyşykly bu depejige ilat "Garawul depe" diýip, at goýupdyr.

Indi kelam agyz şol ýaraly zenan barada. Ol adamsyna:

– Men aýrylyşjak, senden. Kyn günde taşlap, gaçdyň. Özümem Musa hana heley üstüne barjak – diýip, berk aýdýar.

Şol pikir bilen Musa hanyň gaşyna gelýär. Ynsaply han gelniň teklibini ret edýär.

Musa han ýurdundan gaýdanda, salym geçmänkä, agzalalyk başlanýar. Bir oba beýleki bir oba çözýar, maly talaýarlar, ýesir alýarlar. Yaşulular jem bolup, Musa hanyň ýanyna barýarlar, il-güne eýe çykmagy töwella edýärler. Han ýaşulularyň maslahatyny alýar. Ýurduna dolanýar. Ýagday kadalaşýar. Ilat arabozarlara berk daryşýar.

Musa han ahyry Türkmensähranyň "Akgala" diýen ýerinde hemişelik ýurt edinmegi ýüregine düwýär. "Atyra çal" atly ekin we öri meýdanyny berýärler. Bu meýdana dagdan çeşmeler akypdyr. Lälezarlyga öwrülipdir. Beýleki hanlyklar "Atyra çaly" ekseler üçden birini Musa hana bermel bolupdyr. Hanlaryň öz arasynda oňsuksyzlyk döräpdır. Musa han "jedeller biraz

köşeşsin" diýen niýet bilen Jürjäne göçmeli bolýar. Kürt hanynyň biri Musa hany synamak isleýär. Bölek atlysy Musa hanyň göçünüň öñünden çykýar. Yüzbaşı:

– Han aga, saňa salama geldik. Ýone külli ýomudyň hany bolup, göçüp ýörmek gelşiksizrak ýaly... – diýip, öñ öwredilen sözleri aýdýar.

Hanyň jogaby kesgin bolýar:

– Meniň göçüm Siziň oturyşyňyzdan zyýadadır.

Düşüberiň.

– Eýle bolsa, biziň şanymyza toý et.

– Baş üstüne.

Musa han göçe rugsat berýär. Ol kürt hanynyň şeýle şert goýjaklygyny öñ aňlapdyr. Onsoň toý enjamlaryny tutup gaýdypdyr. Derrew ýüz sany at gazyk kakdyrypdyr. Halydyr keçe düşedipdir. Goýun öldürülip, çay-nahar berlipdir...

Musa han Jürjäne baranda-da hanlaryň jedelleri saýpallaşmandyr. Gaýtam güýçlenip, ganjaryşypdyrlar.

Musa han häzirki Alyabat şäheriniň demirgazygyndaky "Kemal han" meýdanynda ýerleşipdir. Şol döwürde oña "Bedir" diýlibem atlandyrylypdyr.

Musa hanyň tagallasy bilen hanlar bir ýere üýşürilipdir we ylalaşyga gelnipdir. Biz şol ylalaşygyň dokumentini Kümmethowuzda bolanymyzda köp gözledik. Ahyry zähmetimiz reýgan bolmady. Musa hanyň kowmundan Şanazar hajydan fotokopiýasyny aldyk. Ylalaşyk köne arap-pars ýazuwynda düzülipdir. Käbir harpy, sözi wagtyň geçmegini bilen köneliп ýada zaýalanyp okap bolmady. Sözlemler tagasyksız düzülipdir. Herhal bu ylalaşygy syntgylaman, tebigylygyna okyjylara ýetirmegi makul bildik. Ony kyrk ýaşly, Türkmensährada sarpasy juda uly Abdyljepbar ahun Hally hajy ogly sakawy terjime etdi:

"Ýslamy we milli şerigat boýunça ylalaşygy kabul etdiler:

Uly makamlylar (mertebeliler -A.N.) Musa han we Emir han, türkmeniň ak taýpasyn dan. Makamy (mertebesi) uly, (yzzaty artsyn we ýagşy bagt ýoldaşy bolsun) Aly Ryza han, Gara Musawy, Luý Gajar we onuň başga ortaklary; öz aralarynda çykmakda (?) belli paýlaryna görä we olar beýik mertebeliler:

Kerbelaýy, hanlar hany Nazar han, we... lary... hanym we Sara hanym we Hädi han we Nasrulla han, Agajan we Ahmet han, Nejep aga we Hüseyín han, we Bibi hanym we Sa...i hanym we Mahbibi hanym we Sekine hanym we hanym Büzürk we Patma hanym we Hajymuhammet Hasan aga, Bakçy we başga bilinýänler. Hemmesi "Atyra çal" obasynyň goşugly dörtden biriniň goşugly üçden ikisine Asrtabatda ýerleşen oba şerigat we orfy (adat) degişli zatlary oturdylýan ýurt we... We käriz işlenýän we işlenmeýäni we ekilýän we ekilmeyäni we ulanylýan we harap (zaýa) we başgalar eýelikden... we ulanyp hem bolsun. Şo aýdylan dörtden birden goşugly üçden bir at berilsin ýa berilmesin, aýdylsyn ýa aýdylmasyn we şunuň ýaly ylalaşygy kabul etdiler. Hemme şertler bile doğrulykdan we lazımyldan beýik mertebeliler Musa han we Emir han türkmen. Aýdylanlary hoş görýän jenap... şerigat öwrülip gelýän ýeri öz wagtynyň ýekesi, hormatly Aga ahun, molla Muhammetweli (şony Alla salamat etsin!) beýik mertebeli Muhammet Bakyr han, Ryzaguly hanyň orunbasary we başga ortaklary erkek we zenandan öz belli paýlary boýunça, üýtgetmek ýoly boýunça aýdylan obanyň goşugly üçden ikisinden goşugly üçden biri aýdylan degişli zatlary bile üç bölek aýdylan ikiň arasynda oňşulan zatdan üçden ikisi Musa hana we galan üçden biri Emir hana degişlidir. Ylalaşygyň deregine belli deň üç ýük gyzyl bugdaý we Astrabadyň... iki tanydygly 60 men (agyrlyk ölçügi -A.N.) bugdaý Astrabat (hähirki Gürgen - terj.belligi) wakri (ýuki) bilen şu ýylyň 1288-e, seretanyň deslabynda (tomsuň başky aýy, iýun) gowşurylmaly. Şol ylalaşyuk deregini aýdylan ylalaşýanlara 3 bölek şu şert bile... mülki we diwany we başgalary öz paýyna göräki üçden biridir. Aýdylan boýun çekmeli. Her wagt şo taýdan bir ogurlyk ýa galtamanlyk bilen... Aýdylanlar alys we şayat geçiriş etmeli. Şo obada ýasaýanlaryň mal we janlaryny saklamaly. Ters bolan suratynda ylalaşýanlara gaýtarmak ygtyýary bardyr. Alty aýa çekmek ygtyýary ýok, alty aýdan soñra bar.

Şu baglanychyk: "1287 ýyl, meret aýynyň 28 günü".

Bu hijri senesi 1871-nji milady ýylyna gabat gelýär.

...Abdyljepbar ahun terjime edip bolandan soñ, meniň içki

oýlanmamy aňan ýaly:

– Hanlar, gaharlaryna zordan döz gelen bolmaly. Sözlemler pytyraň düzülipdir – diýip aýtdy.

Başda belleýsimiz ýaly, bu gymmatly dokumentiň ýazgylaryndaky sözlemleriň gurlusynyn tebigylygyny sakladyk. Iň soñky, ady ýazylgy Musa hanyň möhüri. Görnüşi ýaly, özem iki paý almagy başarıypdyr. Bu onuň hanlaryň içinde abraýynyň uludugyny görkezýär. Aýdylyşyna görä, hasylyň bir paýdan gowragyny has mätäçlere, garyplara, ýetimlere beripdir. Ylalaşykda ýazylyşy ýaly, hanlar biri-birine çozmandyr, uzak mahallap, oňşup oturypdyrlar. Soňra Eýran hökümetiniň häkimi Musa hanyň golaýyndan mekan tutunypdyr. Hanlaryň aglabasy salama barypdyrlar. Musa han näme üçindir, saklanypdyr. Musa hanyň daşgynrak garyndaşy gök taýpasyn dan bolan, batyrlykda ýakasyny tanadan Diwana kör hem häkime ugraptdyr. Musa han oňa nökeriniň birini iberipdir: "Batyr yzyna öwrülsin. Ýogsam, başyna ölüm düşer". Aslynda Musa hanyň ilat içindäki at-abraýyna gizlin görüpçilik edýänler yñdarma Diwana kör häkim bilen arasyň sazlamak eken. Yaşulularыň aýdyşyna görä, Diwanany öňe nahar alnanda mekir häkim öldürdipdir. Basym hanyň özünü häkim çagyrypdyr hem-de:

– Şu gapydan geläýme – diýip, berk aýdypdyr. Ýomut hany sesini çykarmandyr. Emma Musa han soň ýene bir gezek häkimiň jaýyna barýar. Dergazap bolan häkim gygyrýar:

– Saňa aýtdym-a, şu gapydan gelme diýip...

Musa han gülümsireýär:

– Men beýleki gapydan girdim.

Sebäbi häkimiň jaýynyň iki gappsy bar eken. Onuň akyl-huşuna syny oturan häkim ýumşaýar. Hormatyna nahar berýär.

Musa han "Iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz" diýen dana pikir eýerip, basym Balkan welaýatynyň "Däneata" atly ýerine göçýär. Yedi gije-gündizläp toý edýär. Balkan etrabynyň ilater hanyň öz topraklaryna gelenine juda begenyärler.

Hazar deňzinden gündogar tarapda serhedi kesgitlemek hakynda rus-eýran konwensiýasyna gol çekilýär. Ruslar tarapyndan patyşanyň adatdan daşary diplomatik wekili hem-de doly ygtyýarly ministri Iwan Zinowýew, beýleki tarapdan, Persiyanyň

şasynyň daşary işler ministri Mürze Seýit han Motemenul Mülk gatnaşýar. Etrek derýasynyň hanasy Esenguly aýlagyndan Çata (hazırkı Gyzylarbat etrabyna degişli -A.N.) çenli serhet bolmaly. Serhet bolsa Soňydag hem-de Sagyrym dag gerişleri boýunça Çatdan demirgazyk gündogar tarapa gidýär. Umuman, eýran-türkmen serhedi şu konwensiýada bellenilýär. Bu baglanyşyk musulman ýyl hasabyndan 1299-njy ýylyň 29-njy moharreminde, milady ýyl hasabyndan bolsa 1881-nji ýylyň 9-njy dekabrynda düzülýär. Ruslar Gökdepe galasyna çozmakçy bolanlarynda bärden, günbatardan barypdyrlar. Şonda Musa hany zor bilen äkidipdirler. Bu barada professor Mehmet Saray "Türkmenler imperializm zamanynda" atly ylmy işinde şe6lw yazýar:

"Dykma serdar maslahata ruslaryň otrýadlaryna ýomut tiresinden iki sany türkmeniň ýol görkeziji bolup gelendigini, biriniň Musa han we beýlekisiniň Molla Dünderdigini aýtdy. Ol şeýle hem Musa han bilen dilleşendigini, rus otrýadlarynuň matlaplary barada onun habar berip durjakdygyny-da aýtdy".

(Seret: "Garagum žurnaly, 145-nji sah, 1992 ý, N"9-njy sany).

Galanyň töweregi gabalýar. Ruslar birbada Gökdepäni alyp bilmeýärler. Basym galanyň töweregindški otlar gurap başlaýar. Musa han: "Doganlar, duşman galanyň aşagyndan barmak isleyär. Şol sebäpli, galanyň tegelek içinden gazyp suw goýberiń" diýen habary ýetirýär. Gabawdakylar şeýdýärler. Barybir güýçler deň däldi. Ruslar hemme babatda rüstemdi.

Musa hanyň galany goraýjylar bilen edýän gizlin aragatnaşygy duýlup, ruslar tarapyndan tutular. Gökdepeliler Musa hana nähili boşadyp boljaklygyny maslahat sorap, habar ýetirmegi başarıarlar. Musa han bolsa:

"Meni rus bolköýneklerine ýamanlaberiń" diýen jogaby berýär. Ahallylar onun aýdyşy ýaly edýärler. Ruslar weli, köp ikirjiňlenmeden soň: "Musa han doğrudanam biziň tarapdarymyz eken" diýip ony boşadýarlar. Gökdepäni goraýjylaryň ykbaly-da pajygaly guitarýar.

Bu parasatly hanyň ömrünün soňky pursatlary, nirede aradan

çykanlygy häzirlikce anyklatmady. Ýöne B.R.Logasowa "Eýran türkmenleri" (Moskwa-1976) atly kitabynda Musa hanyň Türkmensähra general-gubernator (häkim) bellenendigini ýazýar. Herhal onuň il ogly bolandygy mälim. Özem kiçigöwünli eken. Çagasyň birini göterip durka:

- Özüň han, ýene-de çaga oýnadýarsyň – diýenlerinde:
- Uly iliň hany, öz öýümiň guly – diýip jogap beripdir.

Öwez han we Musa han barada materialy toplamaga ençeme adam ýardam berdi. Heniz oglantakkam dädem Nurgeldi Annatagan oglundan (merhum), Mämmet Musa oglundan (merhum) bu hanlar hakynda köp eşidipdim. Şeýle-de kömek eden kümmethowuzly Janmämmet hajy Söýünç ogluna, Abdyljepbar ahun Hally hajy ogluna, doganlar Magtymguly we Gylyç däde Gaýly ogluna, Annatagan Arçyn hajy Annamämmet ogluna, Annamämmet Annatagan Arçyn hajy ogluna, Agöýli Maşatguly batyr ogluna we beýlekilere aýratyn minnetdarlygyny bildiryärin.

1992 ý.

Taryhy şahslar